

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ІМ. Т.Г. ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ШЕВЧЕНКО Віталій Володимирович

ПРАВОСЛАВНО-КАТОЛИЦЬКА
ПОЛЕМІКА
ТА ЇЇ ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРНІ
ВИЯВИ
НА ТЕРЕНАХ РУСИ-УКРАЇНИ
КІНЦЯ X — 30-х РОКІВ XV СТ.

10.01.01 — Українська література

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на одбуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ — 1996

821.161.2

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі давньої української літератури Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України.

Науковий керівник

- доктор філологічних наук,
професор О.В.Мишанич

Офіційні опоненти

- доктор філологічних наук,
професор В.А.Деркач
- кандидат філологічних наук,
доцент Ю.А.Ісіченко

Провідна установа

- Інститут філософії НАН України

Захист відбудеться "19" чирвня 1996 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01.24.02 при Інституті літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України /252601, Київ-1, вул. М.Грушевського, 4/.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України.

Автореферат розіслано "13" листопада 1996 р.

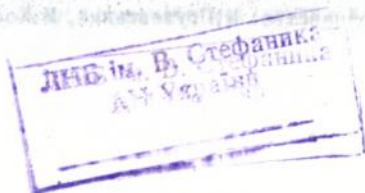
Вчений секретар спеціалізованої вченої ради

М. М. Сулима

На тему багатовікової православно-католицької полеміки, поділу християнської церкви та неодноразових спроб церковно-релігійного об'єднання виголошено й написано багато. Чимала бібліотека зі згаданої проблематики створена і в Україні, де широкий спектр питань духовного життя традиційно розглядається крізь призму православно-католицьких взаємин. А ці, несучи на собі відбиток полеміки, складалися, а потім і досліджувалися з міркувань переважно взаємовиключних. Достатньо вказати на віросповідне ядро полеміки, що суттю свого словесного вияву сприяла розбрату, а згодом і розколу християнства на Східну, греко-візантійську та Західну, римо-католицьку церкви. Тим самим, лихозвісною подією 1054 р. християнську ладність було поставлено перед загрозою міжконфесійних а"суювань, що нерідко приносилися в жертву тенденціям, які вагою своїх наслідків торкалися інтересів не одного народу. У цьому розумінні поділ "Христової Церкви, яка з своєї природної істоти мусить бути тільки єдиною й яка довгі віки була такою - це найголовніша подія в усій її історії. Більше того, - стверджує митр. Іларіон - це найголовніша подія цілого світу взагалі, бо ж вона сильно вплинула на всю дальшу історію"¹.

Що ж до Русі-України, в долі якої трагедія церковного протистояння між Апостольським Престолом та патріаршою канцелярією нової столиці Візантійської імперії співпала з початковим періодом християнізації, то тут православно-католицький герць знайшов одне з найбільш гострих, болісних і важких на вилік полемічних виражень. Витримані в дусі церковно-релігійної конфронтації,

¹ Іларіон, митр. Поділ єдиної Христової Церкви і перлі спроби поєднання її: Історико-канонічна монографія. - Вінніпег, 1953. - С. 5.

вони вели до непорозумінь, упередженості, самохвальства, що згубним чином позначилося на стані етнорегіональних, міждержавних та етно-національних стосунків. А тому, приступляючи до розгляду такої складної для сприйняття та суперечливої на оцінку теми дослідження, належить усвідомлювати, що аналіз вихідних на проблему питань вимагає неабиякої ерудиції, ґрунтовних знань з релігії, церковного права, історіософії, медієвістики. Серед вимог - необхідність охоплення та співставлення величезних культурологічних пластів, у фокус яких неодмінно потраплять "золоті віки" християнства, його перші сім вселенських зібрань, трагедія церковного розколу 1054 р., епопея хрестових походів, Ліонська унія 1274 р., Базельський, Констанцький та Ферраро-Флорентійський собори тощо. Спроектовані на тему, вони озорають історичні віражі, аналіз яких і дотепер, бува, хибує на правдивість та повноту відтворення. З огляду на це вироблення науково-обґрунтованих методів та об'єктивних критеріїв оцінки всіляких неподобств, якими рясніє історія православно-католицьких взаємин, не уявляється можливим ні без поважного ставлення до авторитету Святого Письма й на ньому ґрунтованих настанов Передання, ні без врахування урази світоглядного індивідуалізму, легковажної довірливості у використанні джерелознавчого матеріалу, гідних відкриття інтерпретаційних уневажнень тематичної широти та ідейної висоти різномірних подій, фактів, явищ, що нерідко "виростали" з одного духовного кореня.

Певна річ, адяючись до спроби комплексного аналізу полямічного процесу Русі-України в його православно-католицькому обігові дофлорентійського періоду, слід також пам'ятати, що в розрізі теми успішно працювали гранді української історіософії та літературознавства: М. Грушевський, М. Костомаров, П. Куліш, І. Франко.

Чималих зусиль для безпосереднього вивчення поліфонічних аспектів православно-католицької полеміки доклали Д. Бантиш-Каменський, А. Горський, С. Шевирев, М. Коллович, І. Малишевський, І. Срезневський, А. Соболевський, А. Катанський, А. Сінайський, А. Павлов, А. Попов, Ф. Делекторський. Цю ж групу дослідників доповнюють іменами Д. Зубрицького, К. Студинського, О. Сушка, О. Левицького, В. Завітневича, В. Вучинського, С. Голубєва, Г. Житецького, А. Кримського, Ю. Пелеша, С. Томашівського, І. Крип'якевича. Не без успіху склали іспит з теми вчені польської школи Й. Третьак, А. Брокнер, Е. Ліковський, А. Левицький. За радянської доби, що з засадничих принципів не могла мати потягу до церковно-релігійних справ, вивчення полеміки займалися В. Перетц, М. Возняк, І. Сьромін, О. Вілецький, С. Маслов, П. Яременко, Л. Махновець, А. Ніженець, В. Колосова, П. Загайко, С. Мінчук, Д. Наливайко, О. Мишанич, В. Шевчук, В. Кречотень, С. Цимбалюк. Безперечні заслуги у висвітленні теми належать плеяді вчених української діаспори - М. Чубатому, М. Стахіву, о. Івану /Хомі/, о. М. Соловію ЧСВВ, Ю. Федоріву, митр. Іларіону /Івану Огівенку/, Г. Лужницькому, о. А. Великому ЧСВВ, В. Антоновичу, Д. Чижевському, А. Ішаку, С. Шмурлу, А. Карташеву, І. Власовському, о. І. Ортинському СДБ. Немало працюють над дослідженням церковних проблем християнських Сходу та Заходу дослідники молодшої генерації, а також ті, чия творча зрілість пройшла заґартування в місцях гулагівських поселень.

Така зацікавленість предметом нашого дослідження варта пильної уваги й належного вивчення. Адже, вибираючи з надр віків полемічні копалини та описуючи їх історичне "функціонування", у тому числі й під унійним настроєм, вчені склали не загальні цілісний і правильний погляд на одну з найважливіших проблем християнства. Однак, створивши цілу галузь гуманітарної науки, в якій

разом з богословами знайшли своє покликання історики й філософи, психологи, медієвісти, а також етнографи, мовознавці, політики й публіцисти, дослідники начебто "розшепили" строкету сферу полемічних займань на потреби вузькодисциплінарного вивчення. Цю тематичну розпливчатість та змістову невизначеність певною мірою посилювали кризові на релігійну свідомість ХІХ-ХХ століття - епоха заснування та становлення наукових шкіл, представники яких не завжди уникали конфесійної поблажливості до себе та завишених претензій до інакше мислячих; не бракувало і тих, хто виявляв охочість до ревізіонізму, народолобних загравань, соціально-го прагматизму. От і виходило, що поставлені на розгляд історіософські, релігійознавчі та церковноурядні імперативи, разом з похідними соціально-політичними аспектами, часом зводились до різних знаменників. У фігуральному вираженні ця амальгама виглядала так, що теолог дуже доволіно міг користуватися історичними фактами, а на догоду конфесійним резонам не обтяжував себе аргументами опонента. Зі свого бачення представляв полеміку історик: припасовуючи події на свій лад, він з огляду суспільно-політичних, класових чи національних рацій надавав переваги народним уявленням, чим зводив церковну боротьбу до рівня обряду, звичаю, традиції. Іноді траплялося ще гірше: релігія як явище наднаціонального порядку, втрачала ознаки вишесті і розглядалася в річці загальноідеологічному. З цим духовним звуженням поняття "істина" втрачало небесні контури, а наука, що "описує дійсність",¹ набувала ваги релігійної домінанти. В поєднанні з історичною метаморфозою, за якої Русь-Україна з восьми попередніх бездержавних століть два останніх жила під скіпетром Російської

¹ Швейцер А. Благоговение перед жизнью. - М., 1992. - С. 44.

імперії, ці чинники детермінують нарізно мотивовану і потім повсякому оцінену ревізію системних настроїв. Їх духовним вістрям стала засада про чужість, несумісність та ворожість православної наступниці Візантії, а відтак і Русі-Україні католицького віровчення, його чину та практики¹. При цьому, об'єднуючи духовно-культурний потенціал, вчені – послідовники царгородсько-московських традицій та спадкоємці тих русинів, які колись на противагу політичній залежності від Польщі, ретували за православну спорідненість з Москвою, вдаються до певної корекції в обробці питомо полемічних нюансів, а також унійних заходів, побіля яких не раз звучали православно-католицькі катавасії. Зокрема, в орбіту посиленої уваги потрапляють пам'ятки полемічної літератури давньоруської доби – згустки церковно-релігійних претензій, що найбезпосередніше впливали на перебіг подій, а іноді опинялися в самому центрі суспільно-політичного життя. Зведені в рамки одного державного цілого, вони сприймалися за праотчий дороговказ хриstopосвяченій Русі, за якого блок візантійських церковних закидів та з ним пов'язаних проблем авторства, датувань, запозичень навантажувався суто московським розумінням унійного змісту. Між тим, із втратю цільового завдання, вчені богослови, всі, хто бажав донести тематичну складність і зайняти стежку

¹ В переказі мислителя XX століття В. Лосського, ця церковна своєрідність зводиться до констатації того, що "русська самобутня філософія являє собою безперервну боротьбу між західноєвропейським абстрактним ratio та східнохристиянським, конкретним, боголюдським Логосом і є безастанним, постійно висхідним на новий ступінь осягненням іраціональних і таємних глибин космосу конкретним та живим розумом". - Лосев А.Ф. Філософія, міфологія, культура. - М., 1991. - С. 217.

правди, неминуче натикалися на важкозівставлювані геополітичні реалії та церковні позиції, історичний розріз яких показував духовний спектр Русі-України в багато ширшому діапазоні орієнтаційного вияву. А тому, з констатацією відмінностей, варто було б застерегти від територіальних "змішань", а також хронологічних "змішень" ексегетичної думки, що може проявлятися як у спробах "осучаснення"¹ проблем, так і в намаганнях долучити освячений патристичним авторитетом, але не зайнятий полемікою давньоцерковний матеріал².

В унісон із цими зауваженнями варто вказати на песимізм модерний: твердження про убожество історизму, нікчемність уроків минулого, з яких, мовляв, люди схильні вибирати і повторювати лише лихе предків. Не без того, звичайно, щоб віддати належне викладкам скептиків, зважимо на резони тих, хто з дидактичною настирливістю прагне переводити гатунок історіософського знання в прийдешнє, хто добре розуміє, що грядуще неможливе без минулого, його історичного ґрунту. Це тим паче необхідно зауважити тому, що аналіз важкоосязної православно-католицької полеміки потребує об"ективізації ба й навіть реабілітації та значних ревізувань на предмет достовірності церковних закидів, їх патристичних обґрунтувань, що сприяло б редукції чи нівеляції різниць у сприйнятті, підходах та історичному осмисленні проблеми в контексті об"єднавчого високостя. Під цим кутом зору вважаємо за до-

¹ Зокрема, такої необачності припускаються ті, хто в спростуваннях чи доказах вважає за краще посилається на праці дослідників ХХ століття /наприклад, В.М.Лоського, О.Ф.Лосєва, протоієрея Георгія Флоровського та ін./.

² Маються на увазі далекі від полемічного антагонізму, продуктивні, але не задіяні пласти духоносної спадщини св.св. Григорія Богослова, Ієона Дамаскіна, Максима Сповідника, блж. Августина...

цільне суворо консеквентний виклад полемічного доробку поставити в залежність від Франкової методологічної настанови: "Все, що свідчить про духовне життя, про духовний інтерес, вищий над буденні клопоти і турботи життя, гідне уваги історика літератури. Він збирає для себе живо не тільки в майстерних ділах поезії /.../, не тільки в пам"ятниках творчості вибраних, геніальних натур, він з подякою і пієтизмом розбирає і скромні, забуті писання дрібних талантів та широсердечних дилетантів /.../. Він не погорджує й компіляціями /.../, в яких не раз знаходить цінні варіанти, інтересні прояви індивідуальності скромного переписчика. Що більше, він знаходить для себе цінні зерна і в таких витворах письменності, котрі не належать до літератури /.../, знаходить в них /.../ свідчення про вірування, погляди і звичаї людей, пам"ятки їх побожності, справедливості і патріотизму"¹.

Придатні для нас, ці відправні твердження нададуть вагомості й важливості полемічним творам, їх не завжди художньо вартісному, проте без винятку змістово навантаженому та ідейно вагомому історико-богословському субстрату, в якому за тривалий період не забувало намагаться відсепаруватись, підкреслити свою виключність, засвідчити вірність первісному й давньому, а при потребі, що в дилемі християнського об"єднання визначалась аргументами "за" і "проти", надати церковному розтину містичної бездонності. При цьому, на всяк випадок, не треба забувати, що ґрунтована на посліллях віри, віковічних традиціях, здобраному ґрунті супутньою

¹ Франко І. Я. Плани викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви // Франко І. Я. Зібрання творів у п"ятдесяти томах. - Т. 41. Літературно-критичні праці. - К., 1964. - С. 37.

історії, вітчизняна полемічна публіцистика - не краший помічник у справі виховання духа. Писана зі взаємовиключних конфесійних уподобань, різної стенової перспективи та під гнітом розмаїтих соціально-політичних умов й ідеологічних предикатів, вона скорше зійде за повчальну ілюстрацію всіляких якостей репріз: духовних з природи й всякчасно присутніх сил добра та зла, істини й помилок, світла й п'їтьми, тобто тих зумовлюючих, на яких і дотепер утримується невтішний стан міжхристиянського життя в цілому, а в Україні зокрема.

Виходячи зі сказаного:

Актуальність дисертації визначається місцем і роллю полемічного фактора в духовній історії Русі-України, його зв'язком з сучасними церковними тенденціями.

Мета дисертаційного дослідження полягає:

- в осмисленні шляхів проникнення полемічних ідей на руський терен;
- у виявленні та обумовленні типових і специфічних ознак полемічного "функціонування";
- в обґрунтуванні значення православно-католицької полеміки, донесенні її важливості до нинішнього та грядущого покоління.

Завдання дисертації зводиться до необхідності якнайдокладнішого висвітлення православно-католицької проблематики, всебічного аналізу та об'єктивного вивчення широкої гами питань макрорівня, суправажливість яких визначатиме перспективи "восьмого дня".

Предмет дослідження розглядається в контексті історико-літературного висвітлення всіх відомих в Русі-Україні пам'яток полемічного походження дофлорентійського періоду. При цьому на конкретному джерелознавчому матеріалі та широкому історичному тлі

автор намагався простежити й довести органічний зв'язок літературного твору з історичними реаліями на рівні церковно-богословського, державно-політичного та суспільно-ідеологічного взаємопроникнення.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в ній реалізована спроба досить широко й глибоко висвітлити один з найвагоміших пластів духовної спадщини Русі-України для чого питомо пропорціоналізовано джерелознавчий матеріал православного та католицького характеру, що в свою чергу сприяло "ідеологічному" урівноваженню та христологічному забезпеченню активно "експлуатованих" мотивів полеміки. До того ж, усвідомлюючи, що зміст теми, способи її висвітлення та прийоми дослідження вже на загальній відомі, автор акцентував увагу на полемічному процесі, його богословському насиченні, а також зосереджувався на можливостях зближення православно-католицьких позицій на сучасному етапі суспільного розвитку.

Практичне значення дослідження полягає в комплексному вивченні релігійно вагомої полемічної спадщини, її більш повному залученні в культурно-історичний обіг та в ознайомленні з нею сучасного читача.

Висновки дисертації можуть бути використані в працях з історії давньої української літератури, проблем Берестейської унії та з історії християнства на Русі-Україні.

Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, порівняльно-типологічний та порівняльно-історичний методи.

Апробація роботи. Дисертація обговорена й схвалена відділом давньої української літератури Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України. Дослідження апробоване у вигляді статей, видрукованих в пресі.

Структура і обсяг дисертації зумовлені метою дослідження й впливають із його завдань. Дисертація складається з вступу, двох розділів, висновків та списку літератури.

У вступі обґрунтовується актуальність теми, визначаються новизна, мета і завдання дослідження, його теоретичне і практичне значення, а також висвітлюється стан вивчення даної проблеми, зазначаються методи аналізу полемічного матеріалу. В лапідарній формі осмислюються головні аспекти православно-католицьких взаємин, а також виявляються труднощі об'єктивного та суб'єктивного характеру в розгляді представленої теми.

У першому розділі "Початки православно-католицької полеміки, її вплив на віросповідний вибір Русі та специфіка дії в епоху домонгольського розвою /на матеріалі пам'яток візантійського, римського та руського походження/" провідною є думка про збіг трагічної розв'язки римо-царгородських стосунків з початковим періодом християнізації давньокиївської держави. Цією обставиною засвідчується, що церковна криза, а згодом розкол християнства болісно й фатально позначилися на перебігові подій в Русі-Україні. При цьому не ігнорується і той факт, що розпочаті задовго перед актом офіційного хрещення Русі негарязди між "старим" і "новим" Римом були почасти відомі на отчому терені ще до того часу, як давньокиївська держава отримала православний статус греко-візантійського зразка. Безперечність цього твердження інтерполюється свідченнями іноземних джерел, у тому числі грецького та мусульманського походження¹, і, що дуже важливо, йдеться в них не лише про хрещення Русі до вибору віри св. Володимиром, але й відзначається масовий характер християнізації русинів. Певна річ,

¹ Врейчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі. - К., 1988. - С. 53.

ці істотні інформації значною мірою підривають наші, здавалося б, усталені та безсумнівні уявлення про навернення у віру Христову лише "окремих осіб" з числа представників суспільної верхівки"¹ Русі, а також доповнюють погляди на модус християнства в межах того історичного етапу, коли іноземні спостерігачі та укладачі хронік з гідною подиву однотайністю вписуватимуть Русь у сім'ю христозвішених народів. З огляду на це вважається за доцільне аплікувати саму основу християнського універсуму, що тепер помітно, але не завжди виправдано, а тоді - маловиразно і далеко не всіма усвідомлено, трансформувався в моделі православного та католицького віровизнання.

З віросповідною вподобою св. Володимира, що, як мовилося, збіглася з часом загострення православно-католицьких суперечностей, в духовному набутку Русі також в'яляються полемічні твори. Їх тональність, богословське забезпечення та й час появи - різні. Приміром, перше з них, що відоме під назвою "Про опрісноки" і приписується київському митрополиту Леонтію, було з'явлено в Русі ще на початку XI ст. Його аналіз, попри полемічну спорідненість з аналогічними писаннями архієпископа з Охриди Льва, студійського монаха Микити Стифата та нікейського інок Микити Пафлагонця, зайвий раз доводить, що ізопопи першого полемічного вибуху дійшли до Русі і позначилися на духовному здоров'ї її кліру та пастви.

Справжнім лихом християнського світу став його розтин на два відлами. Для Русі то було чергове випробування, іспит з якого вляштували їй співатор християнського поділу пергородський патріарх Михайло Керуларій, перший полеміст - співвітчизник преп.Фео-

¹ Врячевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі. - С.53.

досій, а також київські митрополити Георгій, Іоан II та Никифор. Їх полемічні виклади доволі вправмо опанує частина церковного проводу, княжої верхівки та слухняної пастви. З цієї причини вважаємо доцільним розглядати духовну згагу новохрещеної Русі під тиском церковних пріоритетів Константинопольської патріархії, чиї ставленики мали такі вирішальний вплив на духовний клімат наймолодшої "дочки" Візантії, її державоурядні імперативи та соціальні сфери. Слабким каталізатором цієї тенденції стали "Епістолія Леонта, Папи Римського на вселенський собор в Халкідоні", послання Папи Григорія II до імператора Льва III Ісавра "Про чесні ікони", а також низка дипломатичних зносин посланців Риму з князями Русі. Проте змістовий характер означених виявів церковної виразності не набув, що й змусило нас звернути увагу на обставини історичного життя Заходу, вир якого знайшов своє полемічне вираження у творах Гвідо Арещького, Петра Даміані, кардинала Гумберта, єпископа Дідріха, Ансельма Луккського, Генріха Трірського, Дедседіта, Беренгарія Турського, Манегольда Лаутенбахського, Ансельма Кентенберійського. Але то кезано об'єктивності ради, бо руський духовний ландшафт XI-XII ст. був сприятливий для культивування виключно візантійських полемічних поглядів. Силою цих обставин Русь з'являється на вибоїстому тракті міжхристиянської конфронтації досить швидко, ще в час державного розвою, що збігся з початковим періодом духовного зростання.

Ще однією ознакою давньоруського життя були міжслов'янські з'ясування, що переважно виражалися у формі військових сутичок на західному, русько-польському та північному, киево-суздальському пограниччях. Не являючи собою чогось незвичайного, вони склали ка-дастр подій, баланс яких неодмінно включав церковно-релігійний фактор. У цьому плані на особливу вагу заслуговують династичні

претензії володарів Галицько-Волинського та Суздальсько-Володимирського князівств, а саме їх домагання осісти в Києві або, як у випадку з Андрієм Боголюбським, перенести митрополичу кафедру до Володимира на Клязьмі. Етапним наслідком цієї боротьби стало те, що в гірку годину бусурманського іга 1238-1240 років оборону Києва очолював галицький князь.

Як солідне доповнення церковної картини часу на тлі Русі-України розглядається звернення Папи Інокентія III "До архієреїв, єпископів та до загалу духовних, як і світських на Русі", рішення IV Латеранського собору /1215 р./, чи, нехай і з прикрим кінцем, київська місія братів-домініканців, послання "До всіх королів Русі" Папи Гонорія III або, певною мірою шовіністичні, епістоли Папи Григорія IX, а також датоване 1240 роком "Слово на повчання всім християнам".

Тобто, узагальнений погляд на церковно-релігійний процес в Русі-Україні домонгольського періоду виокремлює досить значну кількість пам'яток полемічної літератури, серед яких питома переважали твори візантійського походження. Разом з тим, у дисертації зауважено, що давньоруська церква, не будучи прямо причетною до причин римо-царгородської кризи, християнського розколу 1054 р. та ним викликаних православно-католицьких з'ясувань, на загал дотримувалася царгородських полемічних оцінок. Однак при цьому Київська митрополія Константинопольського патріархату жодним актом не засвідчила канонічного розриву з Апостольським Престолом.

У другому розділі - "Проблематика православно-католицьких незбіжностей та її літературний вияв на полемічному тлі Русі-України в контексті об'єднавчих прагнень періоду монголо-татарського поневолення, литовського збирання руських земель та напрацю-

вання законодавчої бази Речі Посполитої" - йдеться про "ярликові" умови підневільного життя за монголо-татарської навали, яка поставила в ряд першочергових завдань ідею згуртування сил опору, що знайшла своє континентальне вираження в організації антитатарської коаліції. Її очолив Римський Папа, під чия егідою обмірковувались важкі наслідки та засоби подолання монголо-татарської експансії на I Ліонському соборі /1245 р./. Його учасником був також київський митрополит Петро, який дістався Риму, щоб поділитися визвольно-об'єднавчими прагненнями Русі з керманічем політично розмежованої Європи. Плідні наслідки цього візиту були засвідчені рядом взаємних звернень, угод та домовленостей другої половини 40-х років XIII ст. Серед низки тих документів - дописи Папи на ім'я Даниїля Галицького, Василька Романовича, невідомого руського князя Іоана. Їх рівень і нині не викликає підозр у неширості сторін, кон'юктурному характері та корисних цілях, якщо, звичайно, останні не розглядати під ракурсом обоїлних інтересів. Окрім того, приязність цих контактів надєжить розцінювати як данину попередній історичній традиції.

Відтак, характеризуючи взаєморизикальність римо-руських стосунків, слід неодмінно враховувати нову політичну реальність, а саме те, що після Батиявого завоювання духовний центр України перемістився в межі Галицько-Волинського князівства, землі, де церковні орієнтири сплюдрованої Візантії були значно слабші, а вплив християнських місій з Заходу - помітно сильнішим. Ця обставина надавала потужних імпульсів унійному зєвзяттю, що іноді удоцільноє аналіз братолюбних зєвзєвань до єдності та злагоди в контексті виявлення регіональної специфіки, найбільш виразно простежуваної на позиційній єнтитезі суздальського князя Ярослава та його легендарного сина Олександра Невського. Втім, на зєв-

ротньому боці цього зіставлення неважко помітити спільне, адже в кінці 40-х - на початку 50-х рр. з вини галицького проводу унійний діалог з Римом було перервано. Русь, хитаючись між церковними пріоритетами Риму та Царгорода, стала на шлях вагань, якщо не відвертої зради своїм недавнім обіцянкам знаходитись у послусі Римського Папи. Правда, в 1253 році князь Данило прийняв "вінець від Бога, від Церкви св. апостолів і від престола св. Петра"¹, а в тим дав згоду виступити проти татар. Однак похід успіху не мав, і галицький князь разом з київським митрополитом Кирилом III знову займе вирвану антикатолицьку позицію. Зрозуміти той крок нелегко, адже в Галицько-Волинському князівстві західні впливи все-таки домінували. Через те несподіваний пасаж Данила Галицького, як перед тим Олександра Невського й православних церков Болгарії та Сербії, збентежив Курію, ба навіть привів її членів у погрозливе роздратування. Та й було з чого: немотивовано руські князі зраджували заявам про бажання перейти під скипетр св. Петра; водночас зривався проект створення антитатарської ліги в Східній Європі. В комплексі з детермінантами, що вже призвели до підточення державних сил Русі, згадані церковно-релігійні інсинуації стануть для новохрещених русинів серйозною перешкодою до успішного опанування духовними набутками попереднього християнського тисячоліття. Що ж до монголо-татарської навали, то вона перервала цілий етап суспільно-політичного розвитку давньокіївської імперії, означивши трагічну епоху її занепаду, а згодом-і втрати державності.

На більш широким міркуваннях все разом взяте показувало, що,

¹ Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні. - Рим-Нью-Йорк, 1965. - Т. I. - С. 634.

незалікувавши "власні" церковні рани, християнському світу не вдасться об'єднатися і звільнитися від принизливого татарського мита. Ліквідація майже 60-літнього Латинського цесарства в 1261 р. може бути сміливо віднесена до подій такої ваги. Адже вона уможливила не лише повернення Константинопольського патріарха з Нікеї до Царгорода, а й відкрила реальні перспективи для подолання православно-католицького розбрату. Благотворчою атмосферою цього історичного моменту намагались скористатися в римських церковних колах, а найпаче - візантійські латинофрони, чиїм ідейним виразником та покровителем виступив імператор Михайло Палеолог. Так почалася понаддесятилітня напружена, антагоністична, усвідомлено жертвна, іноді безкомпромісно-жорстока, але виправдана праця, що завершилась у 1274 році скликанням вселенського собору в місті Ліоні та підписанням на ньому церковної унії.

Втім, ця значна подія Руської церкви не зачепила. Хоча поява Візантії на мапі Європи була помічена Русь і сприйнята як політична реабілітація православ'я: тут знову похваляються інтерес до старих полемічних творів, не грабують і новим одностороннім висвітлюваним полемічним репертуаром, який розписують у Хронографах, Паллах, Кормчих, Номоканонах. І робилося те свідомо, упродовж тривалого історичного періоду, за обставин, що зумовили ряд подій безперечно доленосних. Серед них - розрив галицької княжої династії, що призвело до занепаду Галицько-Волинського князівства і втрати ним провідної політичної ролі в суспільному житті Русі-України. В тому ж часовому просторі реалізувалась литовська ідея "збирання руських земель", що з військової допомоги при вичнанні володоординців у 20-х роках XIV століття трансформувалася у форму мирного підпорядкування території

Русі-України і через 40 років скінчилася забранням Києва /1362 р./.

Цей процес доповнювали церковні зміни, початок яким поклав київський митрополит Кирило III: він у 1299 році обрав місцем свого перебування Володимир на Клязьмі. У той учин було викликано до життя проблему заснування Галицької та Литовської митрополій, що знайшло своє історичне втілення відповідно в 1303 та в 1317 роках. Не пройшли осторонь цього процесу і в Московії, чиї володарі вдаються до спроб переведення київської митрополічної кафедри з Володимира на Клязьмі до Москви і теж домагаються свого: в 1325 році митрополит Алексій переїде до "білокаменної".

Драматизм наступних понад ста років нових слідів полеміки не залишив. Зате сильний літературний відрух в історії вітчизняної думки мала поява на небосхилі Руської церкви ігумена Царгородського Свято-Димитрівського монастиря Ісидора /1436-1451/. Титулований митрополитом київським, він кількома місяцями по тому, як був прийнятий і визнаний великим московським князем Василем Васильовичем, відбув до Італії для участі в роботі вселенського собору. Для цього він мав санкцію царгородського патріарха, згоду московського володаря, а ще власне побудження, що в сумі стали надійною запорукою успішної діяльності на благо об'єднання всіх християн.

І справді, з прибуттям до італійської Феррари церковної делегації на чолі з Ісидором, на вже знаного й визнаного в богословських колах київського митрополита спала важка ноша копіткої роботи по узгодженню важких для розв'язання питання *filioque*, вчення про чистилище, опрісноки, примату Римського Папи тощо. З цього погляду митрополит Ісидор має по праву вважатися співватором Ферраро-Флорентійської унії, значення якої влучно передбачив її підсумковий документ - знаменита булла "Хай тішаться небо-

са і радіє земля". Підписана всіма на те уповноваженими учасниками собору /окрім Єфеського митрополита Марка!/, вона в канонічний спосіб засвідчила факт подолання догматичних неузгодженостей між християнським Сходом і Заходом. Та не всюди вселенським рішенням про унію православної і католицької церков однаково дожили. Складалося так і в Русі-Україні, де, попри католицький вплив, що переріс у церковно-релігійну потребу чисельної української людності, а також чулість до унійних закликів, які русинами поділялись, а, бувало, й ініціювались, в масі своїй віруючи дотримувалися східнохристиянського віровизнання.¹

Отже, зводячи сурогат історичного досвіду в синтетичне ціле, виникає потреба ще раз наголосити на внутрішньому аспекті проблеми, а, вклясти, вказати на духовний "небір" Русі, що в початковий період загострення, а згодом і розриву римо-царгородських церковних стосунків був дисбалансований полемічними втракціями візантійських ортодоксів. За їх же, а згодом і нашими поглядами, "все, що не узгоджувалось з православ'ям, називалось тоді ересю, ну а чим більше було незгод, тим згубнішим - відступництво. і росло їх до 20, потім за 30, були й такі, що перебільшували 60 ознак відступництва. З плином часу грецькі полемісти втратили рахунок латинських ересей і визначили їх величину як "тмочислен-

¹ З цього приводу сучасний дослідник Іван Лисяк-Рудницький з науковою вивіренистю зазначив: "Етос і естетичне чуття українського народу закорінені в духовній традиції східного християнства. Але поскільки країна рівночасно була у своїй соціальній і політичній структурі частиною європейського світу, постільки українці прагнули до синтезу між Сходом і Заходом. У релігійній сфері це робило Україну класичною країною унійної традиції". - Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом // Історія філософії України. Хрестоматія. - К., 1993. - С. 520.

ные и бесчисленные" ¹. Немає потреби доводити те, що наведена "арифметика" вражала і могла збити з пантелику навіть людей тямущих. Хіба "Слово про віру християнську і про латинську" преп. Феодосія не є тому підтвердженням? Та все ж за гірше зло вважаємо те, що полемічні приклади грецькі навчителі мали звичку частіше наводити, аніж розв'язувати. Цю небезвадну схильність згодом наслідуватимуть руські прозеліти.

Не прийшло на Русі до корелятивних змін і надалі. Так, з тими чи іншими регіональними особливостями /іноді, значними/ та церковно-релігійною специфікою /бувало, істотною/ жила Русь-Україна православним іміджем у зоряний час галицько-волинської династії, в період заснування Литовської, Галицької та Московської митрополій. Нарешті, після Ферраро-Флорентійської унії, що, здавалося, назавжди здолає православний опортунізм русинів, об'єднавчий заряд хоча й був підтриманий владними структурами і не мав такої протидії - як, скажімо, у Візантії та Московському князівстві, все ж з плином часу згасав. Не відбулося революції й у ставленні до полемічної власності, дивіденди за яку все частіше і регулярно нараховуватиме "правонаступниця" Царгорода - "Соговінчана" Москва. Розвиток цієї тенденції призведе до релігійної консолідації певної частини православного елемента Московського та Литовського князівств, що досягне свого пікового вираження в Бересті 1596 року.

Таким чином, полемічна суть православно-католицьких взаємин дофлорентійського періоду в цілому може бути зведена до таких констатацій:

- витоки християнської церкви в Україні були замулені полеміч-

¹ Попов А. Критические опыты по истории древнейшей греко-русской полемики против латинян. - Спб., 1878. - С. 45.

ними ручаями з часу хрещення Русі св. Володимиром Великим, хоча й тоді молода, дорозкольна церква ставилась шанобливо як до Царгорода, так і до Риму¹;

- за перебування на київській митрополічій кафедрі греків Леонтія, Григорія, Іоана II та Никифора Русь починає звикати до нешадних полемічних таврувань церковного чину католицького Заходу, однак лише в імені преп. Феодосія стане активним учасником полемічного змагання;

- активізація православно-католицької полеміки після трагедії християнського розколу не може заступити того, що на київському церковному полі були впливові духовні й світські провідники, які певною мірою дезактивували "ізотопи" візантійського полемічного "вибуху";

- занад Кисва внаслідок міжкнязівських усобиць та зовнішньої агресії, провідна роль Галицько-Волинської землі в державному й церковному житті Русі-України сприяли розвитку прокатолицької церковної орієнтації, що завершиться коронацією Данила Галицького;

- з коронацією Данила Галицького Русь, що не брала безпосередньої участі в християнському розколі 1054 року, однак значною мірою жила православними уявленнями про причини церковного поділу, дала згоду стати під скіпетр св. Петра, а Римського Папу - визнати своїм духовним зверхником;

- невдачі на східному фронті антитатарської боротьби і викликаний цим відхід Данила Галицького від раніше прийнятих взаємозобов'язуваних ухвал, призвели до погіршення стосунків з Апостоль-

¹ Маричович М. Спокутування комунізму. - Драгобич, 1993. - С. 30.

ською Столицею, однак кваліфікувати те відчуження як міжцерковний розрив не є правомірно;

- польська експансія в Галичині, особливості литовського "зібрання руських земель" сприяли розгортанню католицької пропаганди на давньоруському церковному терені;

- переведення місця побуту київського митрополита до Володимира на Клязьмі /1299 р./, а потім до Москви /1325 р./, наступні інсинуації довкола заснування нових митрополій та кафедральних прав стануть одним із релігійних індикаторів на унійну пробу, що після констанцької й базельської спроб завершиться Ферраро-Флорентійським об'єднанням;

- і з соборним прийняттям Флорентійської унії факт алуки православних русинів з католицькою церквою слід вважати цілком доконаним.

У свою чергу підсумкова квінтесенція дає можливість виокремити ряд інших домінантних ознак, з яких наведемо лише три:

- в українському середовищі унійний фоб жив, тому в духовному житті Русі-України так багато важило збереження традиції, вірність первісному християнству, підкреслення рівнорядності церков;

- за всіх часів і з будь-якого становила Русь-Україна, її церква, подаючи приклади упереджено-несправедливого, стримано-безпечного й любовно-розважливого ставлення до Римської церкви та її голови, ніколи не приймала рішення про канонічний розрив з Апостольською Столицею;

- Незалежно від конфесійного спрямування, полемічні твори, що мали ходження на культурних теренах Русі-України кін. X - 30-х років XV ст. відіграли значну роль у становленні давньої української літератури, сприяли її жанрово-стильовому розмаїттю, а також за своєю нею світових сюжетів, загальнохристиянських тем та міжцерковних проблем.

Це важливо усвідомити сьогодні, бо відтоді й упродовж наступних століть - все з записаного в партитуру православно-католицького протистояння може бути зігране на полемічних струнах минулого.

Основні положення дисертації відбито в таких публікаціях:

1. Православно-католицька полеміка та її історико-літературні вияви в давньому Києві // Хроніка-2000. - 1996. - Вип. 16. - С. 90-121.
2. Православно-католицька полеміка та її вияви на теренах Русі-України кінця X - 30-х років ХУ ст. // Розбудова держави. - К., 1996. - № 9. - С.19-22; МЮ. - С.41-45; № 11. - С.16-20.

Анотація

Шевченко В.В. Православно-католицька полеміка і її історико-літературні прояви на території Русі-України кінця X - 30-х років ХУ ст.

Дисертація на соискание научної ступені кандидата філологічних наук по спеціальності 10.01.01 - Українська література, Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України, Київ, 1996.

В дисертації досліджується комплекс складних і почасти актуальних проблем, вираженням яких стала православно-католицька полеміка. Представлена пам'ятниками візантійського, римського і руського походження, вона охоплює широкий круг общецерковних питань, наложивши незагладимий отпечаток на відносини християнського Запада і Востока. Исходя из этих предпосылок, анализ идейно-тематического содержания полемических сочинений базируется на учете различий в конфессиональных обоснованиях причин церковного раскола христианства и последующих попыток его объединения. Вместе с тем, в освещении темы нашли должное отражение исторические аспекты, эволюционный характер которых позволил лучше уяснить идеологические, этические, социально-политические и культурные подтексты междоцерковного противостояния. Суммарная оценка этих факторов дает все основания считать полемическое наследие Русі-України исследуемого периода своеобразным явлением древнерусской литературы, идейно-тематический спектр которой предвосхитил расцвет украинской полемической публицистики конца ХУІ - начала ХУІІІ веков.

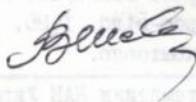
Ключевые слова: православно-католицька полеміка, уніоністическіє тенденції, ідеологічна значимість, тематическе різноманітність.

Summary

Shevchenko V.V. Orthodox-Catholic Polemics : Its Historical and Literary Exhibition in the Territory of Rus-Ukraine in the Late 16th cent. and 30s of the 15th cent. Thesis for a Ph D degree, speciality 10.01.01. - Ukrainian literature, T.G. Shevchenko Institute of Literature, National Academy of Sciences of Ukraine, Kiev, 1996

The thesis embraces a set of difficult and still urgent problems reflected in the orthodox-catholic polemics. Presented by relics of the Byzantine, Roman and Russian origin, it covers a wide range of general church problems which have left their indelible mark on relations between the Christians of the West and East. Coming from these principles the analysis of ideological and subject essence of polemic works was based on the due regard for differences in confessional substantiation of reasons which led to the church schism in the Christianity followed by numerous attempts to unite it. Historical aspects which evolutionary character has permitted better comprehension of ideological, ethnic, socio-political and cultural motives of the discords between the churches are elucidated. The total estimation of these factors gives all grounds to treat the polemic legacy of Rus-Ukraine in the period in question as a peculiar phenomenon the subject range of which governed flowering of Ukrainian polemic journalistic genre in the late 16th and early 17th centuries.

Key words: orthodox-catholic polemics, unionistic tendencies, patristic legacy, ideological significance, subject diversity.

Підп. до друку 21.06.96. Формат 60x84/16. Папір друк. Офс. Друк.
 Ум. друк. арк. 1,59. Ум. фарбо-відб. 1,89. Обл.-вид.арк. 1,15.
 Тираж 100 пр. Зам. 138. Безкоштовно.

Віддруковано в Інституті математики НАН України
 252601 Київ 4, МСП, вул. Терещенківська, 3

1036 249

AB 36.093